

(Терминологиялық жүйе терминдік қоры жағынан лексикалық жүйе секілді когнитивтік жүйенің бір бөлігі болып саналады).

5. В.В. Воробьев тің пікірі бойынша: «Когнитивтік жүйе арқылы адам дүниені танып, өз көзқарасын лексикалық жүйенің көмегімен суреттей алады. Дүниенің әлдебір тұрақты ұлттық моделін айқындау үшін, ұлттық өмір элементтерінің өзара қарым – қатынасын, құрылысын білуге тырысу қажет» [4].

Когнитивтік лингвистика когнитивтік құрылымдарды қарастырумен қатар, адам санасында тілдік және тілдік емес білімдер жүйесінің құрылымын, сондай – ақ тілдік және тілдік емес ақпараттарды игеру, өңдеу, қолдану тәрізді әрекеттердің жүзеге асуын қарастырады. Тілдік таңба арқылы кодқа салынған ақпараттарды ашып немесе ақпараттарды кодқа салу тәрізді әрекеттер когнитивтік лингвистиканың құзырына жатады.

Библиографиялық тізімі

1. Ақаев Т. Терминологияның тілдік және танымдық сипаты (автореф). – Алматы, 2002.

2. Қожахметов Ф. «Ғаламның тілдік бейнесінің құрылымының концептілік жүйеде талдау» (конф. материалдарынан).

3. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының кезеңдік сипаты. – Астана, 2002.

4. Қожаева М.Т. Аударматану терминдерінің когнитивтік-семантикалық құрылымы. – Астана, 2002.

5. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты.

КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОФОР МЕТАФОРЛАРДЫҢ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ ҚЫЗМЕТІ METAPHOROLOGY ACTIVITIES CONCEPTUAL

Есіркепова К.Қ.

*Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты,
Қостанай, Қазақстан*

Аннотация

В статье анализируется когнитивная природа метафор в поэтических текстах. Метафорическое изменение значения слова, его использование в качестве наиболее важного метода языковой семантики. Изучение языка поэта и его стихотворений заключается в раскрытии поэтической характеристики поэта. Метафоры и принципы использования лингвистических

элементов в эстетическом служении, анализе образа автора с помощью его стилистических особенностей.

Ключевые слова: метафора, поэтика, стиль, окказионализм, поэтический текст.

Keywords: metaphor, poetics, style, occasionalism, poetic text.

Қазақ тіл білімі ғылымында да көркем әдебиеттің тілі мен стилі, сөз зергерлерінің шеберлігі сөз болғанда көркемдік тәсілдердің бірі метафораға соқпай кетпейді. Көптеген ақын-жазушының шығармашылық мәнерін сөз еткенде метафораның танымдық қасиеті мен ерекшеліктері талданады. Себебі, сөз мағыналарының метафоралық ауысуы тілдік семантиканы дамытудың аса маңызды тәсілі болып табылады.

Суреткердің немесе ақынның тілін зерттеу барысында өз алдына бөлініп шығатын тақырып – ақынның өзіне тән көркемдік қолтаңбасы. Бұл орайда, ақын тіліндегі сөз – символдар, метафора т.б., өзі сүйіп, жиі пайдаланған өзге де тілдік элементтерді эстетикалық қызметте жұмсау принциптерін, стильдік ерекшеліктері арқылы көрінетін автор бейнесін ашып талдау да маңызды.

«Метафораның ең басты стильдік ерекшелігі-бейнелілігі, ойды бейнелі түрде жеткізетіндігі. Ол сондықтан да көркем әдебиет стилінде жиі қолданылады. Ал ғылыми, кеңсе, ресми іс қағаздары стильдерінде метафора дәл мұндай дәрежеде кездеспейді...» [1, 50 б].

«Сөз шеберлігінде қиыннан қиыстырған асылды саралау заң. Осы бір қасиетті заңды табанды ұстаған зергерлер өзіндік ою-өрнегімен ақындық әуенмен ерекше танылмақ. Бұл ретте ақын-жазушылардың қаламынан туған индивидуалдық метафоралар, яғни сөздердің метафораны қолдануы пайда болған. Әр түрлі стильдік мақсатта метафоралардың тіркеске түсуі арқылы сөздердің сиымдылығы арта түседі», – дейді ғалым Б. Хасанов [2, 217 б.].

Метафора – тіл табиғатында терең тамыр жайған, әсіресе поэзия әлемінде көп қырлы құбылыстың заттың түрлі баламалық қасиетін ашатын оқырманның эмоциялық сезіміне әсер етіп қана қоймай сөздің жаңа мағына, жаңа мән алуын көрсететін аса күрделі тілдік құбылыс.

«Сравнение не только подготавливает метафору, но и дает ей возможность раскрыться на фоне широкого контекста, на фоне целого», – дейді Р.А. Будагов [3, 301 б.].

Ерекше жеке авторлық метафораларды қабылдау барысында бір топ ассоциациялар пайда болады. Оқырманның санасында, метафоралық мағына тудыратын сөздер семантикасынан тыс, қабылдаушы тұлғаның

ерекшеліктеріне, психикалық қалпына, интеллектуалды өмірінің сипатына байланысты таза субъективті, қосымша ассоциациялар туындайды.

Ф. Оңғарсынова өлеңдеріндегі метафора сапалы түрлі бояу бедерге тән тәсіл болғандықтан, сөз зергерінің өзіне ғана тән қолтаңбасын анықтайтын тілдік өрнек деп қарауымыз керек.

Метафоралардың барлық түрі ақын поэзиясында өз ойының көркемдік эстетикалық ерекшелігімен айқындалады. Ақын метафоралар арқылы жаңа бейнелер жасап, қазақ тіл білімі сөзжасамына тың, авторлық қолданыстар әкелді. Өлең жолдарындағы жансыз дүниелердің барлығы жанданып, тіл бітіп, әр түрлі заттық, атауыштық қызметтегі сөздер өлеңнің көркемдік дәрежесін, стильдік жүгін биіктете түсті.

1. Кеңістік. Білмейтіндей жасқауды құр.

Жер-киіз. Шаңырақ-көк. Жақсы-ау ғұмыр! («Туған жер» 85 б, Ф.О.).

2. Түн.

Аспан-жасыл жайма

Жұлдыз-ақық,

Бұлақ-қыз шолпы таққан сылдыратып.

Көк-заңғар,

Дала-шалқар.

Бұл сұлулық

тұр менің жүрегімнен жыр құлатып («Туған жер» 2 б, Ф.О.).

Өлең шумағындағы метафоралар қазақ халқының мәдениетінен көрініс беретін сөз-символдар.«Шаңырақ», «Киіз үйдегі кеңістік» – қазақ дүниетанымының тоғысқан жері. «Шаңырақ», «Киіз үй» – ғаламның моделі. Бүкіл ғалам мен адам арасын байланыстырушы, рухани мәдениет символы. Оқырманның жан-дүниесіне ой салу мақсатында қолданған метафораларынан ақынның өн бойынан тұнып тұрған ұлттық дүниетанымдыбайқауға болады. Тілді байытып дамытушы негізгі, маңызды арналардың бірі – ақын-жазушылардың тілі екендігі белгілі.

Кез келген көркем сөз шеберінің метафораны қолдануда өзіндік ерекшелігі мен қолтаңбасы бар.

«Метафора-дүниені, болмысты танудың көзі. Кез келген метафора танымдық қызмет атқарады деуге болады. Оның бейнелілік, көркемдік сияқты қасиеттері мен қызметтерінен гөрі адам ойлауы мен тілінде танымдық қызметінің үлес салмағы басым» [1, 154 б].

Метафоралық тіркестер қай заманда, қай ақынның қолданылуында болсын, автордың ерекше әсерін, ойын, көзқарасын, қатысын білдіреді және әр ретте де ақынның тұжырымды бағасы ретінде айтылады.

Тағы да ақын өлеңдеріне келер болсақ; Фаризадағы метафоралар: *сана-батыр қапыда кеткелі тұр, өмір-күрес, шаршамаймын сынып*

денем, үгілді жаным – нұр тұнбай, заман – толқыны үрейлі, әйел-әйел болғанмен шынында ұлы, көміліп көк теңіздей мұңға жаным, достар-айдын, ел-кемем, үкім-арым, салтанат шамын жақты арман, қорғасын жылдар өктем, үміттердің май шамын алаулатып, түйрелесе де уақыттың жақ-садағы, келіп ем - көңіл күреп, арман сүйреп, желбірейді достықтың ақ шатыры, жігерсіздіктің сіргесі, шабытты демдеу, жатқандай адам күнді іреп, жайлы өмірдің міз бақпас сұр қамалы.

Келіп ем – көңіл күйреп, арман сүйреп,

Өмірде бәрі алдамшы, жалған сый деп.

Үміттердің майшамын алаулатып,

Сенім септің, жанардан таң ұшқында.

Алдырмайды қаншама ұмтылғанмен

Жайлы өмірдің міз қақпас мұз қамалы.

Көңіл-құнан қаншама құйғытқанмен,

Болмас шыдам-жарауды таң асырмай.

Жүрек отым шарпылды мұздар соғып,

Гүл-сезімім солыпты ызғар сорып.

Ф. Оңғарсынова лирикасындағы тілдік қолданыстағы метафоралардан өлеңнің идеясын аша түсуде бағалаушылық сыр, танымдық қасиет анық байқалады. Мұндай метафораларды қолдану арқылы суреттеп отырған оқиғаға, не құбылысқа өзіндік көзқарасын, қарым-қатынасын білдіріп, айқын тұжырым жасайды. Сонымен қатар ақын оқырманына бейнелі, әсерлі ассоциация туғызып, астарлы ойды жеткізуде, өте дәл тауып, экспрессивтік-эмоциялық қызметі күшті, стильдік бояуы айқын тың қолданыстағы метафораларды жасай отырып, ұтымды пайдаланған. Әр жаңа мағынаның туылуы алғашқы таным кезінде ескерусіз, қалтарыста қалған ұғымдардың ойлау арқылы тірілуінде, немесе ерекше қырынан көрінуінде әр деңгейлі, әр сипаттағы, әр семантикалық аймақтардың теңдестірілуінде, адам білімінің жаңа мазмұндық мәннің игерілуінде ғана мүмкін. Ол процесс адамның танымдық ойлау деңгейіне тәуелді.

Ақын жасаған метафоралық мән ұқсастықты көруден ғана емес, ұқсастықты құрудан және шындық әлемінің рухани қашалған әдіптелген бейнесі метафоралық мәнде аралас өмір сүреді. Жаңа мән құру, яғни нәтиже алу мақсаты әрекет етуші санада пайда болып, нәтиже мағына әуелі санада танымдық деңгейде игеріледі. Бұған, әсіресе шығармалар тіліндегі авторлық индивидуалдық қолданыстағы метафоралар дәлел болады. Мұнда адамның, яғни ақынның өзіндік танымы, ғаламды түсінуі өзгеше көрініс береді.

«Благодаря оценочному моменту в метафоре (всегда имеющему место при ее возникновении и становится возможным бесконечное

многообразие эмоциональной окраски предметов и явлений)» деген тұжырымдама айтады Б.С. Мейлах [4, 210 б].

Метафора поэтикалық ойлау, қиял, фантазиямен тығыз байланысты. Сөз зергері дүниені ақындық ойлау тұрғысынан, суреткерлік көзбен танып біледі. Сондықтан метафора поэтикалық ойлау мен дүниені көркем танудан туындайды. Метафораның ішінде индивидуалды-авторлық және концептуалдық түрлеріне айрықша көңіл бөліп, жан-жақты зерттеудің маңызы зор. Өйткені аталған метафора түрлері тілде толассыз, үздіксіз туындап отырады, және де олар ең алдымен ой-танымды бейнелеу, ұғымды атаумен тікелей байланысты.

Ақын шығармалары тіліндегі метафораның қолданылу ерекшелігін зерттеу арқылы заман, қоғам, орта өзгерісіне, дамуына байланысты түрленіп, көркемдігі артқандығын, күрделеніп дамығандығын көреміз. Олардың метафоралары жеке өзіндік дүниетанымы, көзқарасы, сезімін танытумен қатар бүкіл бір ұлттың таным ойлауы көрініс береді.

Мұның өзі метафораларды ортақ өмірден алуына байланысты. Өйткені аталған метафоралар түрлері тілде толассыз, үздіксіз туындап отырады, және де олар ең алдымен ой-танымды бейнелеу, ұғымды атаумен тікелей байланысты.

Жоғарыдағы өлең жолдарынан ақынның өмір көріністерін, сан-қилы құбылыстарды табиғаттың тылсым күштерімен қатар алып, сөз өрудегі шеберлігін байқауға болады. Мұндағы метафоралық бейнелер заттық ұғымда жұмсалған ақынның өз қолтаңбасы, контексте ғана мағынасы ашылатын, терең ойлы окказионал (бірқолданар сөздер) метафоралар болып табылады.

Ақын мағына жағынан үйлеспейтін сөздерді үйлестіріп, тосын бейнелер жасап, бір тармақта не болмаса бір шумақта ғана қолданып бейнелілігін арттырған. Ендеше окказионал сөздер туралы зерттеуші Л. Еспекова мынадай сипаттама береді:

«Окказионализмдер дегеніміз – белгілі бір қаламгерге тән, тосыннан пайда болатын, тілдің сөз тудыру тәсілдеріне сәйкес те, сәйкессіз де жасалатын, контекст қалауына қарай қызмет атқаратын, әдеби тілімізге, сөздіктерге кіру қабілеті шектеулі, үнемі жаңашылдығымен, экспрессивтілігімен ерекшеленетін бір қолданар сөздер», -дейді [5, 40 б].

Жалпы кез келген, суреткердің өзіндік авторлық қолданыстарын қарастырғанда, олардың соны жаңа сөз жасауда сөзжасам мүмкіндіктерін қаншалықты жарата алғанын, соның негізінде тіл мүмкіншілігін көрсетудегі өзіндік ерекшелігін таныту болып табылады. Ендеше, ақын тіліндегі бірқолданар метафоралар бір нәрсені екіншіге балап, мәндес құбылыстарды ұқсатып қана қоймай, танымдық мағынаны береді.

Е. Ханпира окказионал метафоралардың пайда болу себебін былай түсіндіреді: «Метафоричность окказионализма не результат переноса значения самого окказионализма. Переносного значения окказионального слова вообще не может быть, либо не может быть самого переноса; в котором только и существует. Перенос происходит на стадии образования окказионального слова как перенос значения производящей основы» [6, 224 б].

Ақын поэзиясында контексте ғана көрінетін окказионал метафоралар тың образдар жасауда олардың ізденімпаздығын, сөз құдіретін танытуда өте ұтымды жұмсалғандығын байқауға болады. Кейбір ойдың метафоралылығы сөз саптаудың қысқалығын емес, жайылымдылығын көрсетеді. Мұндайда метафораның ұлғайған авторлық түрі молынан қолданылады. Бұл ақында көбінесе терең толғаныс кездеріндегі көңіл-күйді суреттеуде көп кездеседі.

Түйрелсе де уақыттың жақ-садағы,

Тынған емес жанымның асқақ әні.

Ілесіп ой мен жел бірге,

Жатқандай адам күнді іреп.

Күншілдіктің сүлігі сананы жеп

Қуанбайды – есінен танады кеп.

Өзімшілдік ізеттің жұтып әнін,

Содан жанды қинауда үкім-арым.

Метафораның әр түрінен келтірілген мысалдар арқылы ақынның өзіне дейінгі поэтик тілдердің үлгілерін толық меңгеріп, әр түрлі өмір құбылыстарын суреттеуде оны өз керегіне жарата алғандығын көреміз. Алайда уақыт, ақын танымы күрделенгеннен кейін ой мен тіл көркемдігі дамыған тұста, жоғарыда келтірілген мысалдардан ақын тілінің ерекшелігін аңғартатын индивидуалды-авторлық метафораларына куә болып отырмыз.

Бұл метафоралық сөз тіркестерінен ақынның биік талғамы, логикалық ой еркіндігі табиғатпен, жаратылыс әлемімен бірге тоғысып, бірге тебіренісін, жан қиналысын байқауға болады. Сонымен қатар өмірде кездесетін жат қылықтар бейнесін метафоралық тәсіл арқылы оқырманға ой сала жеткізе, кейбір құбылыстардың адамның жан-дүниесіне әсер ететіндігін шебер суреттейді. Жоғарыдағы келтірілген метафоралар ақынның өзі жасаған тосын сөз тіркестері, сөйлемшелер екені анық, айқын көрінеді. Суреткер әр ойды, әр сөзді бейнемен мүсіндейді.

Ақын тікелей өзінің көңіл-күйін ешкім түсіне, сезіне бермейтін ішкі сиқыр әлемінің қыр-сырын соны метафоралық тіркестермен қолдануы суреткердің эстетикалық талғампаздығын, айтайын деген ойын шұрайлы,

мағыналы жеткізудің көркемдігін көрсетеді. Метафоралардың семантикасы контексте ғана ашылып, ақынның түйсінудімен сабақтастырылып күрделі дүниелерді бере білген. Бұдан Ф. Оңғарсынова қолданған сөздердің түп төркіні ұлттық тіліміздің негізінде жатқандығын аңғаруға болады.

Қорыта айтқанда, поэтикалық мәтіндердегі метафоралардың қолданысынан жеке адамның ғана емес, сонымен қатар бүкіл бір ұлттың ойлау, әлемді бейнелі тану ерекшеліктерін байқауға болады.

Библиографиялық тізімі

1. Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. – Алматы, 2002. КазМҰУ.
2. Хасанов Б. Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы. – Алматы, 1966. – 214 б.
3. Будагов Р.А. Человек и его язык. – М., 1976. – С. 301–301.
4. Мейлах Б.С. Вопросы литературы и эстетики. – Л., 1985. – 210 с.
5. Еспекова Л.Қ. Мырзалиев поэзиясындағы окказионализмдер. Фил. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1998.
6. Ханпира Е. Окказиональные элементы в современной речи. Стилистическое исследование. – М.: Наука, 1972. – 224 б.
7. Кеңесбаев І., Ғ. Мұсабаев. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1962. – 236 б.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СЕМАНТИКИ АФОРИЗМОВ, ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК В РЕЧИ ГЕРОЕВ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Г. МУСТАФИНА
Ғ. МҰСТАФИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ, АФОРИЗМДЕРДІҢ КЕЙІПКЕР ТІЛІНДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫНЫҢ МӘДЕНИ ҰЛТТЫҚ СЕМАНТИКАСЫ
NATIONAL-CULTURAL SEMANTICS OF APHORISMS, PROVERBS AND SAYINGS IN THE SPEECH OF THE HEROES OF WORKS BY G. MUSTAFIN

Қанапина С.Ғ.

*Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты,
Қостанай, Қазақстан*

Аннотация

В статье рассматривается национально-культурная семантика афоризмов, пословиц и поговорок в речи героев произведений Г. Мустафина.

Ключевые слова: речь героя, афоризм, пословицы и поговорки, образность, философская мысль.

Keywords: speech of the hero, aphorism, proverbs and sayings, imagery, philosophical thought.

Көркем әдебиетте кейіпкер тілінің эстетикалық қызметін көрсетуде тілдік-стильдік амал-тәсілдердің орны ерекше.